

ИЗЗАТ СУЛТОН

ИСТЕҲКОМ

ҚАТНАШУВЧИЛАР

Азизбой. Миллионер заводчи, 50 ёшларда.
Дилшод. Унинг хотини, 60 ёшда.
Иброҳим. Унинг катта ўғли, 30 ёшда.
Рустам. Унинг кичик ўғли, 25 ёшда.
Обида. Унинг қизи, 17 ёшда.
Гентелло. Унинг уй врачси, 50—60 ёшларда.
Гулсум. Азизбойнинг келини, Иброҳимнинг хотини.
Собир. Азизбойнинг хизматкори, 20 ёшда.
Тоҳир. Азизбойнинг хизматкори, 19—20 ёшда.
Йўлдош. Азизбойнинг кекса хизматкори, 70 ёшларда.
Акбар. Азизбойнинг акаси. Маҳалла масжидининг имоми.
Ҳабибулло. Азизбойнинг гумаштаси (приказчиси), 30 ёшларда.
Салтанат. Азизбойнинг қариндоши, 20—25 ёшда.
Кекса қўрбоши. Босмачилар бошлиғи.
Норхўжа. } Қўрбошилар.
Ҳасан. }
Муродали. }
Емпи жинни.
Босмачилар.
Меҳмонлар.

Воқеа Ўзбекистоннинг Фарғона водийсида, Андижон шаҳрида
1917 йилнинг октябрдан 1920 йилнинг сентябригача бўлиб
ўтади.

БИРИНЧИ ПАРДА

БИРИНЧИ ҚҰРИНИШ

Парда очилмасдан аввал революцион-патетик музика янграйди. Уни катта уй тўйи шарчалари босиб кетади. Бу шарпа ҳам пасайгандан кейин парда очилади.

Азизбойнинг ярим европача жиҳозланган ҳашаматли меҳмонхонаси. Бу ерга Азизбойнинг яқин кишилари уй тўйини муборак қилгани тўпланишган. Иброҳимжон Гентеллога қимматбаҳо тўн ёпади. Азизбой ва хотини Дилшод тўрда диванда ўтиришибди. Бошқалар тикка турибди. Кўзга ташланадиган жойда — сейф (пўлат сандиқ).— Бир чеккада — қозикда катта қамчи осигелиқ.

Ҳ а м м а. Муборак бўлсин, доктор, муборак.

Г е н т е л л о. Раҳмат сизга, бой. Жаноблар ва хонимлар! Ушбу қадаҳини сизларнинг ва қариндошларингизнинг саломатлиги учун кўтаришни таклиф этаман. Муҳтарам бой, ташқаридану ичкаридан назар солсам, сиз иморат солмабсиз, истеҳком солибсиз, бой. Истеҳкомингиз муборак!

А з и з б о й. Тўхта, дўхтир. Истеҳком деганинг нимаси?

Г е н т е л л о. Истеҳком бу сизнинг адабий тилингизда сира бузилмайдиган мустаҳкам қўرғон, яъни қалъа демакдир.

А з и з б о й. Оббо ўрис-ей, ўзимизнинг тилимизни ўзимизга ўргатасан-а.

И б р о ҳ и м. Ўргатасалар нима қипти? Ахир Александр Брониславич Гентелло ўзбек тилининг грамматикасини, яъни рисоласини ёзган одамлар.

А з и з б о й. «Истеҳком», «истеҳком...» Иморатимга жуда муносиб ном топибсан. Қани, шу ганин топган докторни соғлигига ҳам ичайлик.

Эркаклар қадаҳ бўшатадилар.

Рустам. Жаноби доктор!

Гентелло. Лаббай.

Рустам (кулиб). Дадамларнинг топшириғи билан акамнинг қўлидан тўн кийганингизга алалхусус хурсандирсиз. Ахир, акам сиздан кўп ақл ўрганяптилар.

Гентелло. Лекин Иброҳимжоннинг ёрдами бўлмаса, мен ҳам «Туркистон — мустамлака» деган китобимни ёзиб, одамларга манзур қилолмаган бўлур эдим, жаноблар.

Умумий маъқулловчи кулги.

Дилшод. Дадаси, шундай замонда дангиллама иморат солиб зап иш қилдингиз-да.

Азизбой. Азизбой Шарифбой ўғлини кимлигини юртга яна бир бор кўрсатиб қўяй дедим-да.

Дилшод. Бойларнинг хотинлари-чи: куйиб ўлиб қолишди.

Азизбой. Ҳасад-да, ҳасад!

Ҳабибулло. Тўғри айтасиз, бой ота. Ҳасаддан бойларнинг қовоғидан қор ёғилиб кетди.

Азизбой. Иморатимни кўрганда ҳанг-манг бўлиб, тиллари гапга келмай қолди. Баччагарларни биронтаси ҳам дурустроқ «қуллуқ бўлсин» дегани йўқ.

Рустам. Инсоф билан гапиринг, дадажон. Жўраларимдан, бойваччалардан қуллуқ бўлсин жуда қуюқ бўлди.

Биринчи меҳмон. Тўғри айтасиз. Милёнер Азизбой Шарифбой ўғли уй тўйи қилади-ю, қутлуғ бўлсинни қуюқ қилмай кўришсин-чи!

Иброҳим. Дада, нима гап: улуғлар зиёфатингиздан жуда тез чиқиб кетишди?

Уртага чуқур сукунат чўкади. Бой авзойи ўзгариб, анчагача жим қолади.

Азизбой. Ҳа. Шаҳар ҳокими ўрнидан турмаса, боёнлар дастурхонимни шунчалик тез тарқ этишармиди?

Иброҳим. Шаҳар ҳокими жуда ташвишда кўришди.

Азизбой. Мен ҳам шунга ҳайрон бўлиб ўтирибман.

Ҳабибулло. Бой ота, уэр, ҳовлидаги одамлар орасида ҳам дув-дув гап. Эмиш сиз...

Дилшод (*Ҳабибуллонинг сўзини бўлади*). Аёллар орасида ҳам дув-дув гап. Шаҳар ҳокими билан сизнинг орангизга аллақандай совуқлик тушган эмиш.

Иброҳим. Бекор гап.

Азизбой. Нима бўпти? Совуқлик тушган бўлса нима бўпти? Губернаторнинг ўзи мен билан икки қўллаб кўришади-ю, мен энди бир шаҳар ҳокимининг қовоғидан кўрқайми?

Рустам. Лекин шаҳар ҳокимининг ҳозирги кайфияти яхшилик аломати эмас.

Иброҳим. Бу гапингда жон бор, ука.

Азизбой. Ҳа. Шу кунларнинг ҳар биридан бир фалокат кутиш мумкин. (*Гентеллога.*) Сен сал илгарироқ келганинда шаҳар ҳокимининг авзойини кўриб, жуда ҳайрон қолган бўлардинг, дўхтур.

Гентелло. Йўқ, ҳайрон қолмасдим. Шаҳар ҳокими жаноби Боровиковнинг авзойининг бузилишига жиддий асос бор.

Азизбой. Қандай асос?

Гентелло. Демак, Петроградда бўлган сўнгги воқеалардан сизлар ҳам беҳабарсизлар.

Азизбой. Қанақа воқеалар?

Гентелло. Жуда муҳим воқеалар.

Иброҳим. Наҳотки?..

Гентелло. Ҳа. Петроградда яна инқилоб. Бу гал — пролетар инқилоби. Ленин тузган ишчи-деҳқон ҳукумати ишга тушган.

Рустам (*алам билан*). Мунча тез! Керенский жанобларининг таги шунчалик бўш эканми?

Азизбой. Шонима, болам. Шу замонда нима кўп, мишмиш кўп. Ҳамма гапга ишона бериш ярамайди.

Гентелло. Бундан беш кун илгари Петроградда инқилоб бўлганига ишонишга тўғри келади, муҳтарам бой. Бу ҳақда келган телеграммани шаҳар ҳокими ҳаммадан сир тутишни буюрган экан. Бу гапини касалхонамизда ётган икки социал-демократ айтди. Улар даволашни муҳтож бўлсалар ҳам, касалхонани шонилиб тарк этдилар.

Рустам. Йўқ, дада. Керенский жанобларининг енгилган бўлиши мумкин эмас!

Иброҳим. Социал-демократлар ўз қувончларини

тараққийпарвар, аммо бефирқа зиёлидан (*Гентеллога ишора этади*) яширмаган бўлсалар, демак, бу хабарларга ишонмоқ керак.

Азизбой (*ўйланиб тургандан кейин*). Шаҳар ҳокими Боровиковни биз мусулмонларга ишонмаслиги ҳаммага маълум. Аммо, шундай хабарни биздан яширмоқ!.. Хўш, дўхтир, Ленинни тахтга чиқишдан мақсадни нима?

Гентелло. Ўз партиясининг узоқ муддатга мўлжалланган программасини амалга ошириш.

Рустам. Очиқроқ гапиринг, доктор?

Азизбой. Ҳа, гапни лўнда-лўнда қилиб гапир.

Гентелло. Ленин ишни эски жамиятга қақшатқич зарба беришдан бошляпти. Унинг фикрича, эксплуататорлар, яъни бойлар билан меҳнаткаш халқ орасидаги зиддият бутун Россия империясида ҳозир жуда ҳам ўткирлашган. Бу зиддият энди синфларни қонли тўқнашувга (*муштини муштига уриб кўрсатади*) олиб келади. Хусусий мулк истеҳком бўлган эски дунё ҳалок бўлади.

Азизбой (*сапчиб ўрнидан туради*). Нима дединг? «Ҳалок бўлади?»

Гентелло. Лениннинг фикри шу.

Азизбой (*ўзини босиб олади*). Қора халқ ўз хўжайинларига мушт кўтариши мумкинми? Яна — бизни Туркистонда-я?

Гентелло. Буни яқин келажак кўрсатади.

Тоҳир (*кириб*). Узр, бой ота. Корандаларингиздан тўрт-беш киши уй тўйингизни муборак қилгани келишибди. Дадам уларни олдингизга олиб кирмоқчи.

Азизбой. Айт, киришин (*қувонади*). Дўхтир, сен «буни келажак кўрсатади», дединг. Йўқ. Мен буни сенга ҳозир кўрсатаман.

Йўлдош бошлиқ корандалар киради.

Корандалар. Ассалому алайкум, бой ота.

Азизбой. Ваалайкум ассалом.

Биринчи коранда. Иморатингиз қутлуғ бўлсин, бой ота!

Иккинчи коранда. Уй тўйингиз муборак бўлсин!

Учинчи коранда. Буюрсин.

Азизбой. Боракалло! Раҳмат! (*Корандалар кетмоқчи бўлишади.*) Тўхтаглар. Эргаши, бу... сизлар инқилоб қилмоқчи эмишсизлар?

Яъни, сизлар, менинг корандаларим, ҳаммаларнинг тил бириктириб, мени уйимга ўт қўяр эмишсизлар.

Иўлдош. Бу нима деганингиз, бой ота?

Гентелло. Ҳурматли бой...

Азизбой. Сизлар бойларни йўқ қилмоқчи эмишсизлар?

Иккинчи коранда. Ундай деманг, бой ота. Бойлар йўқ бўлса, бизга ким нон беради?

Биринчи коранда. Сизни давлатингизда худого шукур, палов емасак ҳам, увра ичамиз. Чит киймасак ҳам, ўзимизнинг бўзимизни киямиз. Бизга яна нима керак?

Учинчи коранда. Қайси нобакордан чиқди бу гап? Бўхтон бу, ишонманг, бой ота, ишонманг!

Иўлдош. Бойлар йўқ бўлса, юртни ким обод қилади? Боҳашам иморатларни ким бино қилади? Масжид-мадрасани ким солади?

Отасининг гапларига қулоқ солиб турган Тоҳир ҳеч кимга билдирмасдан секин чиқиб кетади.

Бойлар бўлмаса, растада савдо-сотикни гуллатиб, фуқарони ҳожатини ким чиқаради? Деҳқонга бунакни, қарзини ким беради?

Учинчи коранда. Бой ота, сизнинг заводларингиз бўлмаса, қанча камбағал очдан ўлади-ку.

Азизбой. Ўлдош, сен билан мен (*муштини муштига уриб*) мана бунақа эмишимиз. Шу гап ростми?

Ўлдош. Худо сақласин! (*Гентеллога назари тушади.*) Ғайридинларнинг гапига қулоқ солманг. Бой билан камбағал адовати ғайридинлар орасида бор. Худога минг қатла шукурки, сиз билан биз мусулмонимиз.

Азизбой (*корандаларга*). Боракалло! Боракалло! (*Гентеллога.*) Эшитдингми, дўхтир?

Гентелло. Эшитдим. Сизнинг нима демоқчи бўлганингизни ҳам жуда яхши тушундим.

Азизбой. Йўқ. Менинг нима демоқчи эканимни сен ҳали жуда яхши тушунганинг йўқ. Чунки истеҳкомимнинг посбони — Тоҳиржондан гап эшитганинг йўқ. (*Тоҳирнинг кетганини билмай, ундан гап кутади.*) Гапир, Тоҳиржон!

Унғайсиз сукунат. Азизбой Тоҳир турган жойга бурилиб қарайди ва Тоҳирни кўрмай, ҳайратда жим қолади.

Иўлдош. Уэр, бой. Уғлим хизмат билан чиқиб кетган бўлса керак.

Азизбой (*ўнғайсизликдан чиқиш учун илжайишга тиришади*). Шунақами? (*Корандаларга.*) Барака топинглар, сизларга жавоб. Олинглар, олинглар.

Корандаларга танга сочади. Рустам ва меҳмонлар унга эргашиб таंगा сочадилар. Корандалар чиқиб кетишади. Унғайсиз пауза.
Электр чироқ ёнади. Ҳамманинг диққати унга қаратилади.

Биринчи меҳмон. И-е. Ёруғлик!

Иккинчи меҳмон. Муборак бўлсин, бой ота!

Ҳамма. Муборак бўлсин!

Гентелло (*қаттиқ ҳаяжонда электр лампочкасига мурожаат этади*). Салом, электричество. XIX асрнинг мўъжизаси. Инсониятга сендай абадий ҳамроҳ ва ҳамкор бўладиган яна бирор нарса кашф этилармикин?

Тоҳир киради.

Тоҳир. Бой ота, Собир келди.

Азизбой. Собир?

Собир киради.

Иўлдош. Ия, Собиржон, бормисан, болам? (*Қўл бериб кўришмоқчи бўлади.*)

Азизбой (*жаҳл билан*). Иўлдош!..

Иўлдош. Уэр, бой ота (*Собирдан нари кетади*).

Дилшод (*Собирга*). Нонкўр, бу ерда нима қилиб юрибсан? Ҳозир чиқиб кет!

Иброҳим чиқиб кетади.

Собир (*Дилшодга*). Ая!

Дилшод. Ая дема, тилинг кесилгур. Бой, ҳайданг, чиқиб кетсин!

Собир. Мен бу ерга келмасдим. Мастеровой чироқни ёқинини буюрди. Мана, ая, чирогингизни ёқдим.

Дилшод. Ая дема, деянман сенга, гўрсўхта. Чирогинг билан гумдон бўл, илоҳим.

Чиқади. Обида билан Гулсум «хафа бўлмапг», «парво қилманг, ойн», деб уни юпатиб бирга чиқадилар.

Азизбой (*Собирга*). Нега мастеровойнинг ўзи келмади?

Собир. Мастеровой бу ерга энди келмайди.

Азизбой. Менинг уйимга-я!

Биринчи меҳмон. Азизбой чақирса-я?!

Собир (*бойга*). Ҳа, энди ўзингиз бориб чақирсангиз ҳам келмайди.

Азизбой. Нега?

Собир. Унинг бундан бошқа зарурроқ ишлари чиқиб қопти.

Рустам (*жаҳл билан*). Кўрдингизми, дада, боқиб катта қилган етимчангизни? Инқилобга шама қилипти, инқилобга! (*Йўл-йўлакай Тоҳирни елкаси билан уриб чиқиб кетади.*)

Азизбой. Сен бизнинг тузимизни ичиб, тузлиғимизга тупурган одамсан.

Собир. Мен тузлиғингизга тупурганим йўқ. Ундан воз кечдим холос. (*Ҳабибуллога ишора қилиб.*) Мана бу ювиндиҳўрларга ўхшагим келмади.

Ҳабибулло. Тилингни тий, шаддо!

Йўлдош. Шайтонга ҳай бер, болам!

Азизбой. Сен бунга нима дейсан, Тоҳиржон?

Тоҳир (*бойнинг Собирни суд қилиш ниятини пайқаб*). Билмадим, бой ота.

Собир. Буням гапирадиган вақти келиб қолар.

Азизбой. Ҳабибулло!

Ҳабибулло. Лаббай, бой ота. (*Уртага тушиб, Собирни қоралаб кетади.*) Собирни сиз муштдек пайтидан етимча деб, бошини силаб, асраб-авайлаб боқиб катта қилдингиз. Аммо ҳаммага ёққан Азизбой даргоҳи бунга ёқмади. Бу бебош, бахташ таваккал деб бу ердан кетворди, хўп дедингиз, индамадингиз. Бахташ таваккал деб мастеровойларга шогирд тушиб, валасанид минадиган бўлди (қўллари билан велосипеднинг гилдиракларини кўрсатади), индамадингиз. Бир тунукасозлик, бир мушакбозлик қилди, хўп дедингиз, индамадингиз. Мана энди, шунча тузингизни ичиб, инқилоб қилган гайридинларга қўшилиб кетяпти. Бахташ таваккал деб снёсатга осилапти.

Собир. Снёсат ўзи менга осилаётган бўлса, мен нима қилишим керак? Ювиндиҳўр!

Ҳабибулло. О, оғзингга қараб гапир. Узр, бой ота. Сиёсат бунга-ю, бу сиёсатга осилаётган бўлса, сиёсатни ҳам, буни ҳам худо урибди! Менга қара, сенга маслаҳатим: ҳалиям бўлса, мушакбозлигингдан қолма, етимча етти кулча! «Ювиндихўр» эмиш-а... Паёдарингга лаънат. Эшшак!

Азизбой (Собирга). Эшитдингми?

Собир. Эшитдим.

Азизбой Энди жўна.

Собир. Қўришгунимизча хайр, бой дада. (Кетади.)

Азизбой (Ғазабда тўнғиллайди). «Етим қўзи асрасанг, оғзи бурнинг мой этар. Етим бола асрасанг оғзи бурнинг қон этар».

Собир (қўққисдан қайтади). Замон ўзгаряпти, замон! Дунё пўст ташляяпти, янгиланяпти, дада! (Тез чиқиб кетади. Сукунат.)

Иккинчи меҳмон. Энди биз ҳам борайлик, тоға.

Азизбой. Шундай бўлдим? Бўлмаса, сизларга руҳсат.

Биринчи меҳмон. Раҳмат, яхши қолинг.

Меҳмонлар кетадилар.

Азизбой (ўйлиниб). Инқилоб! Инқилоб!

Шошиб Иброҳим билан Рустам киради.

Иброҳим. Дада, ҳозир зиёлилар келган эди. Янги хабар келтирдилар.

Азизбой. Қандай хабар?

Рустам. Тошкентдан ҳам телеграм келибди.

Иброҳим. Лекин зиёлилар телеграмнинг нима ҳақда эканини аниқ билмайдилар. Чунки шаҳар ҳокими янги газеталар келгунча телеграмнинг мазмунини гапирганини қатагон қилибди.

Гентелло. Инқилоб бўлган бўлса керак, жаноблар, инқилоб!

Азизбой. Мен газеталарга ҳам ишонмайман. Ҳар инқилоб бўлганда станцияга янги аскар тушади. Қани, кўрайлик-чи, бу гал ҳам аскар тушадими, йўқми? Ҳолиқишга ҳали важ йўқ, дўхтир.

Дилшод киради.

Дилшод. Нима гап, дадаси, тиңчиликми?

Азизбой. Замон тиңч эмас. Петербургда инқилоб! Тошкентда ҳам тўс-тўполон.

Иброҳим. Дадажон, менинг шу кунларда Тошкентда бўлишим маъқул эмасмикан?

Дилшод. Тошкентда нима бор? Нима? Уйлаб гапиряписизми? Тошкентда нима қиласиз, бойвачча?

Гентелло. Майли, хоним, борсин. Энди Тошкентда ҳам муҳим воқеалар рўй бериши муқаррар. Углингиздек фикрловчи киши эса воқеалар гирдобиди бўлиши, ҳар нарсани ўз кўзи билан кўриб, ўз қулоғи билан эшитиши лозим.

Дилшод. Қўйсангиз-чи, дўхтир.

Рустам. Кечирасизу, сиз доктор, оиламизнинг ишларига аралашманг. Шундоқ ҳам акам сиздан кўп ақл ўрганяпти.

Иброҳим. Рустам, илтимос қиламан!

Гентелло. Билолмадим. Иброҳимжон мендан ақл ўрганяптими ёки мен бу мингбошининг ақли ҳисобига шуҳрат қозоняпманми? Тушунолмадим.

Азизбой. Дўхтир ҳақ. Иброҳимжон шу кунларда Тошкентда бўлиши керак.

Дилшод. Ҳай, дадаси, шундай алғов-далғов замонда ўглингизни узоқ юртга юборишга юрагингиз қандай дов беради?

Иброҳим. Яхши ният қилайлик, ойнжон.

Дилшод. Жим туринг, бойвачча.

Азизбой. Бекам, боламизни бағримизга босиб, мишишларга оғзимизни очиб ўтираверадиган бўлсак, гафлатда қоламиз. Ҳисобимиздан адашамиз, ютқизамиз. Ё сиз ютқизинимизга розимисиз? Иброҳим сиёсий аҳволни яхшилаб билиб, дарров орқасига қайтади.

Иброҳим. Раҳмат, дада.

Дилшод. Мен рози эмасман! Дадаси, бормагани маъқул эди.

Азизбой. Қелинга айтинг, сафар жабдуғини тайёрласин.

Дилшод чиқади.

Ҳабибулло, Тоҳирни чақир.

Ҳабибулло чиқиб, Тоҳир билан киради.

Дўхтир, мана мени бало-қазодан асрагувчи баҳодирим.

Тоҳир. Раҳмат, бой ота. Ўзи нима гап?

Азизбой. Тоҳиржон, дарров отхонага кир. Кўк отни мин-да, станцияга учиб, етиб бор. Кечаю кундуз ўша жойда тур. Поездда аскар келишини кут. Аскарлар поезддан тушиши ҳамано бу ёққа чоп.

Тоҳир. Хўп бўлади, бой ота.

Азизбой. Тўхта. Келган аскарларга яхшилаб қара. Қанақа одамлар экан, билиб ол. Уқдингми?

Тоҳир. Уқдим.

Азизбой. Энди жўна!

Тоҳир кетади.

Гентелло. Мен ҳам борай. Сиз дам олинг.

Азизбой. Ихтиёринг, дўхтир. Узоқ йўқ бўлиб кетма.

Гентелло. Хўп, хайр. *(Таъзимдан кейин чиқади.)*

Акбар *(кириб)*. Ассалому алайкум, уй тўйинг муборак бўлсин, ука!

Азизбой. Э, келсинлар, келсинлар, ака... Бу, кечроқ йўқладилар, дейман?..

Акбар. Узр, зарурроқ юмушлар бор эди.

Азизбой. Нима гап ўзи? Тинчликми?

Акбар. Йўқ, тинчлик эмас. Олдимга Салтанат борган эди.

Азизбой. Салтанат?!

Акбар. Ҳа, Салтанат, қариндошимиз. Салтанат, бу ёққа кир!

Салтанат *(кириб паранжисини ташлайди, кетаётган Акбарга)*. Сиз тура туринг, мулла ака. Сиз менга кераксиз.

Акбар. Йўқ, йўқ, мен борай. Сизлар бафуржа гаплашиб олинглар. *(Кетаётиб орқасига қайтади. Қўлидаги чиройли сопол товоқни бойга тутлади.)* Арзимаса ҳам... «Топган гул келтирар, топмаган бир боғ пиёз». *(Чиқади.)*

Бой товоққа назар ташлаб, масхара қилиб, илжайиб қўяди.

Азизбой. Салтанат, қадамингга ҳасанот! Мени бевақт, йўқлабсан, нима гап?

Салтанат. Бой ота, севгимиз ҳурмати, мени ғалвадан халос қилинг. Мени тинч қўйинг. Ҳамма ёқда дув-дув гап. «Бой Салтанатни олар эмиш, бу кошонани ҳам бой Салтанат учун солган эмиш, деган гаплар. Бу гаплар бола-чақаларингиз қулоғига етса, мен балога қоламан. Тинч қўйинг мени.

Азизбой. Мендан умидингизни узинг, демоқчимисан, Салтанат?

Салтанат. Мен нима қилдимки, сиз мендан умид қиласиз! Мендан умидвор бўлишга ҳеч важингиз йўқ, бой ота!

Азизбой. Важим — муҳаббатимиз. Сен ҳам мени мақтаб, ҳавас қилиб юрар эмишсан-ку!

Салтанат. Ҳа, биз бечора аёллар, доимо бой эрни ҳавас қиламиз. Баъзан аҳмоқлик қилиб, ҳавасимизни одамларга гапириб ҳам юрамиз.

Азизбой. Муродингга ет, орзуйингни ушат. Мана шу кошонани бекаси бўл. Шу ҳуснинг билан бир новвойнинг кулбасида умринг ўтиб кетаверадими, Салтанат?

Салтанат. Энди кеч. Менга уйланаман деганингизда хотинингиз зўр келди. Энди мен ўша новвойнинг луқман ҳалолиман. Мен тақдиримдан розиман.

Азизбой. Тақдиримдан мен рози эмасман, мен! Ёшлигимда бой бўламан, деб ўзимдан катта, тул хотинга уйландим. Муҳаббат нима эканини билмадим. Энди сени топганимда...

Салтанат. Биламан, шунинг учун сизга ялиниб-ёлвориб келдим. Худо ҳаққи, уйимни бузманг! Мени тинч қўйинг.

Азизбой. Салтанат, Салтанат!

Салтанатни бағрига босмоқчи бўлади. Акбар қайтади.

Акбар. Бу ишнинг, мусулмончилликка тўғри келмайди-ку, ука!

Салтанат (бойга). Мен сизга чин сўзимни айтдим. Хайриятки, гувоҳим бор. *(Чиқади.)*

Азизбой. Нуқул оёғим остидан чиқаверасан-а, палакат!

Акбар (истеҳзо билан). Элликка кирай деганингизда, нега бойваччаларга эргашиб, гарч этик кийибсан десам, куёв бўлишга қасд қилган экансан-да, барно йингит.

А з и з б о й (*бақиради*). Сен ҳали мени масхара қиладиган ҳам бўлиб қолдингми? Сенга мени гарч этигим ёқмадимми?

А к б а р. Ҳа, ёқмади.

А з и з б о й (*яна ҳам қаттиқроқ гапирди*). Хўп, ака, гарч этигим сенга ёқмаган бўлса, мен дарров ечиб ташлаб, кавуш-маҳси кияй.

Шовқинга Дилшод, Гулсум, Обида, Рустам, Ҳабибулло, Йўлдош кирадилар.

Ҳ а м м а. Нима гап, тинчликми?

Д и л ш о д (*кетаётган Акбарга*). Ҳой мулла Акбар, қаёққа кетяпсиз? Сизга нима бўлди?

Акбар тўхташга мажбур бўлади.

А з и з б о й. Ҳа, имоми Акбар. Неча йил мадрасанинг тупроғини ялаб, етган еринг нима бўлди? Битта масжиднинг имоми... Бунга ҳам менинг имо-ишорам билан етишдинг. Имоми акбар маҳалла-кўй берса тўқ, бермаса — оч.

А к б а р. Ука!

А з и з б о й. Шу ҳам тирикчилик, шу ҳам маишат бўлибдими? Мана менинг тўйимга олиб келган совғаси! Сопол товоқда менинг отбоқарларим овқат ейди, имом! (*Товоқни ирғитиб ташлайди.*)

А к б а р. Мени одамлар олдида изза қилишингдан мақсадинг нима, ука?

А з и з б о й. Ким эканлигингни ўзинга яна бир мартаба билдириб қўяй, делим-да.

А к б а р. Мен сенга нима ёмонлик қилдимки...

А з и з б о й. Масжид минбаридан туриб мени қоралаш, ёмонлик бўлмасдан, яхшилик бўладими?

А к б а р. Мен сенинг номингни тилга олганим йўқ.

А з и з б о й. Ана холос. «Бойларимиздан инсоф кетди, фуқаро оч-яланғочу, бойлар тилло самовардан чой ичадиган бўлди», дебсан-ку, ҳасадчи! Бу шаҳри Андижонда тилло самовардан чойни мен ичмай, ким ичади?

А к б а р. Халқ нима деса, мен ҳам шунга гапирдим.

А з и з б о й. Нега тилинг узайиб қолди десам, сен қора халққа эргашадиган бўлиб қолган экансан-да. Ҳаддингдан ошма! Тилингни калта қилиб қўядиганлар чиқиб қолмасин тагин... Ҳа, тилло самовардан чойни мен

ичаман. Истеҳкомни ҳам мен қураман. Гарч этикни ҳам мен кияман. Энди сенга гарч этигим ҳам ёқмабди. (Ҳаммага.) Халойиқ, ҳозир имоми Акбар мени этигимни тортади. Томоша қиласизлар. (Акбарга.) Торт!..

А к б а р. Одам давлатидан жудо бўлишдан аввал, ақлидан жудо бўлар экан, халойиқ!

А з и з б о й. Сассиқ гапларингни қўй! Этигимни торт!

А к б а р. Мени ҳақорат қилишнинг қалтис йўлини топибсан, ука.

Г у л с у м. Ҳой Рустамжон, ҳой мусулмонлар, да-дамни бу шахтидан қайтарсанглар-чи! Бўлмаса ҳозир бир фалокат юз беради.

Р у с т а м. Дада, мен торта қолай.

А з и з б о й. Йўқ.

Ҳ а б и б у л л о. Имомнинг важоҳати ёмон. Жон бой ота, мен тортай.

А з и з б о й. Нарн тур, ўзи тортади. (Тепиб ташлайди.) Тортмасинчи, хор қиламан, гадо қиламан. Торт!

Акбар Азизбойнинг олдига секин боради ва уни шапалоқ билан уради. Ҳамма ҳаяжонда «вой!» деб юборади. Имом Акбар чиқади. Азизбой жаҳл билан ўридан туради.

Р у с т а м (ваҳимада). Дада, дадажон!

Ҳ а б и б у л л о (ваҳимада). Бой ота!

А з и з б о й (бақиради). Сен ҳали қараб тур; имом Акбар: мен сенинг суякларингни турмада чиритаман. Турмада!

ИККИНЧИ ҚУРИЛИШ

Азизбойнинг ўша меҳмонхонасида оилавий мажлис. Гентелло ҳам шу ерда. Бойни кутадилар.

А з и з б о й (Иброҳим билан киради). Ҳа, ўғлим Иброҳимжон, онанг айтмоқчи, сен билан биз жуда қалтис замонда хайрлашаётимиз.

Ҳ а м м а. Ассалому алайкум.

А з и з б о й. Ваалайкум ассалом. Қани, ўтиринглар. (Иброҳимга.) Ҳа, бу замоннинг ҳеч бир куни, ҳеч бир соати бало-қазодан холи эмас. Мабодо, сенинг йўғингда мени бошимга ўлим тушса...

Д и л ш о д. Ундай деманг, дадаси.

Азизбой (*Иброҳимга*). Сенга васиятим...

Иброҳим. Табаррук сўзларингизни жон қулоғим билан эшитаман, падари бузрукворим.

Гантелло кетмоқ учун ўрнидан туради.

Азизбой. Дўхтир, сен ўтиравер. Ҳа, сен ҳам бу хонадонда ота ўз боласига нималар васият қилишини билиб қўйсанг ёмон бўлмайди. Ахир, сен мени тўғримда китоб ёзишга қасд қилганмишсан.

Гантелло. Ҳар ҳолда мен бу хонадонда нимаки кўрган ва эшитган бўлсам, ҳаммасини ёзиб боряпман. Келар авлодлар замонамизнинг машҳур кишиларининг ҳаётини билишлари керак.

Азизбой. Ақлли кишини садағаси кетсанг арзийди!.. Иброҳим! Куну соатим битиб парвардигор мени ўз даргоҳига чақирар бўлса, бу хонадонда сен бош бўлиб қоласан. Ҳа, сен! (*Ҳаммага.*) Буни ҳамманглар эшитиб қўйинглар. (*Иброҳимга.*) Мени бошимда не ташвишлар бўлса, ҳаммаси сенинг бошингга тушади.

Иброҳим. Мен ҳамма ташвишларга бардош беришга тайёрман. Хотиржам бўлинг, дада!

Азизбой. Йўқ, хотиржам бўлолмайман. Сен милёнчи Азизбойни ўрнини босиб қолишга тайёр эмассан. Ҳа, тайёр эмассан!

Иброҳим. Не нуқсонларим бор, айтинг, дада.

Азизбой. Худога шукур, сенинг ақлу ҳушинг жойида. Узоқни кўзлаб иш қиласан. Аммо-лекин мол-мулкка бефарқ, бепарвосан. Ҳали-ҳануз бир сўмимизни ўн сўм, ўн сўмимизни юз сўм қилишга астойдил бел боғлаган эмассан.

Иброҳим. Мен ҳам қўлимдан келган ҳаракатимни қиляпман. Ишқилиб, тирикчилигимиз туппа-тузук ўтиб турибди, дада!

Азизбой. Сен билан мени тирикчилигимиз — давлатимизни болалатиш. (*Ўрнидан туриб, сейф олдига боради.*) Ҳали юртда мевани пулга сотиш одат бўлмаган маҳалда сенинг бобонг, менинг отам, бир қишлоқни деҳқон, миясини ишга солди-ю, ўрикни қуритиб, Россияга олиб бориб сотишни расм қилди. Тезда, кимсан «Шариф қоқ» деб ном чиқарди. Отам ўз пулини болалатишга қасд қилмаса, мана бу малла чопонда қолиб кетаверар эди (*Сейфдан малла бўз чопонни олиб кўрсатади.*) Мен

ҳам отамни пулини болалатиш пайига тушмасам, мана бу пўлат сандиқ олтинга тўлмас эди. Тўғри гапиряпманми, дўхтир?

Гентелло. Сиз ҳақиқий бой гапирадиган гапларни айтяпсиз.

Азизбой. Боракалло!

Иброҳим. Бу гапларингизни ҳаммаси эсимда. Лекин...

Азизбой. Шошмай тур, болам. Мен сенга айтадиган гапимни каттақонини айтганим йўқ ҳали.

Иброҳим. Лаббай, дада.

Азизбой. Сенинг кўнглинг бўш. Сен жудаям раҳмдилсан. Доимо эсингда бўлсинки, раҳм-шафқат билан ҳали ҳеч ким бой бўлган эмас.

Рустам. Ҳа, биз бойларнинг қамчинимиздан қон томмаса...

Иброҳим (*унинг сўзини бўлади*). Одамийлик қам керак, ука!

Азизбой. Қерак, албатта, керак. Одамга шафқат қилиш керак, агар одамни яхши гап билан йўлингга киргизишга кўзинг етса, аммо қамчи кўпроқ керак. Отни ҳам аввал қамчи зарби билан итоатга келтирадилар. Кейин унинг олдига ем ташлайдилар. Ана ундай кейин ҳайвон бутун умр одамнинг хизматини қилади. Аммо, барибир вақти-вақти билан қамчинни ҳайвоннинг эсига солиб туриш керак. Ҳа, қамчида хосият кўп! (*Қозиқдаги қамчига ишора этади.*) Анави қамчи ҳам бобонгдан қолган. (*Сукунат. Гентелло билан Иброҳимнинг бир-бирларига қараб, бош чайқаётганини кўради.*) Дўхтир, қамчи тўғрисидаги гапларим сенга ёқмади шекилли?

Гентелло. (*ўнғайсиз аҳволдан чиқиб йўлини ахтариб, бир оз ерга қараб жим қолади*). Менга сизнинг самимийлигингиз жуда ёқди, бой.

Азизбой. Шунисига ҳам шукур. (*Маъноли қилиб Иброҳимга қарайди.*) Сен нима дейсан, болам?

Иброҳим. Қўлимдан келганча сиз айтган йўлдан бориш — меннинг фарзандлик бурчим, дада. Мен буни яхши тушунаман.

Азизбой (*мамнун*). Боракалло!

Иброҳим. Дада, ойна, менинг ҳам сизлардан бир илтимосим бор.

Азизбой. Гапир.

Иброҳим (*Гулсумга*). Гулсумой!

Чиқиб туришни илтимос қилиб, бош силкийди. Гулсум тез чиқади.

Хотинимни хафа қилманглар.

Азизбой. Хотинингни хат-саводи бўлмаса, аллақачон уйига элтиб қўйган бўлар эдим. Ҳисоб-китоб ишларимга яраб турибди.

Дилшод. Сен ўзинг ҳам жуда қизиқ иш қилдинг-да, болам, ўзимиз тенги казо-казо оилалар бу ёқда қолиб, бир муаллимни қизига уйландинг. Бунинг устига... (Азизбойнинг имоси билан ёқимсиз гапини тўхтатишга мажбур бўлади.)

Рустам (Азизбойнинг огоҳлантирувчи имосини кўрмай). Шу туғмас хотинни бошингизга урасизми, ака?

Иброҳим (жаҳл билан). Бошимга ураманми ёки бошимга кўтариб юраманми — ихтиёр менда!

Гентелло уни қизишмасликка имо билан даъват этади. Иброҳим дағал гапиргани учун отасидан узр сўрашга мажбур бўлади.

Узр, дада! (Сукунатдан кейин алам билан гапирди.) Нега соппа-соғ бўла туриб, фарзанд кўрмайман — ўзим ҳам ҳайронман. Баъзида худо бизнинг наслимизнинг давом этишини хоҳламайдими, деб ўйлаб қоламан.

Дилшод. Астағфирулло! Биз нима гуноҳ қилибмизки, худо бизни бундай жазога мустаҳқ қилади?

Иброҳим. Гуноҳларимиз озмунча эмас, ойижон!

Азизбой. Гуноҳимиз нима? Бойлигимизми? Бойликни ҳам худо ўзи берди-ку бизга.

Дилшод. Нега индамайсан? Бирор дарднинг борми? Бўлса айт!

Азизбой. Гапир.

Иброҳим. Ҳозир вақти эмас. Сафардан қайтай, кейин бафуржа гаплашамиз. Албатта гаплашамиз, дадажон!

Азизбой (Обидага). Кеннойингни чақир.

Обида чиқади.

Хотининг тўғрисида хотиржам, бўл, болам.

Иброҳим. Миннатдорман, дада.

Гулсум ва Обида қайтадилар.

Азизбой. Қани, сафар олдида фотиҳа қилайлик. Илоҳо омин!

Дилшод. Сафаринг бехатар бўлсин. Ой бориб,
омон кел!

Ҳамма. Оллоҳу акбар.

Тарқалиша бошлайдилар. Гулсум йиғлаб ўтириб қолади.

Азизбой. Хотинингни сенга гапи борга ўхшаб
қолди.

Дилшод. Гапни чўзманглар.

Чиқадилар. Иброҳим ва Гулсум ёлғиз қолади.

Иброҳим. Гулсумой, мен сизни яна ёлғизликка
мубтало қилишга мажбурман.

Гулсум. Сиз менга яна жабр қиляпсиз, Иброҳим
ака!

Иброҳим. Ўзимга сиздан кўра ўн ҳисса ортиқ
жабр қиламан.

Гулсум. Шафқатсиз экансиз. Ойингизни йиғлатиб,
мени йиғлатиб кетаверасизми?

Иброҳим. Не иложим бор? Вазият шунақа.

Гулсум. Илтижо қиламан, кетманг. Сиз ўзингизни
ўтга уряпсиз.

Иброҳим. Инқилоб алангаси бизнинг шаҳримизга
етиб келмайди, деб ўйлайсизми? Пешонамизга ёзилган
нини кўрамиз.

Ҳабибулло (киради). Бойвачча, файтон тайёр.

Гулсум (эрининг елкасига осилиб, ялинади). Кет-
манг, илтижо қиламан, кетманг, Иброҳимжон ака!

Иброҳимжон хотинининг пешонасидан ўпади. Атрофига назар
ташлайди ва «ух» тортиб чиқади. Гулсум йиғлаб ўтириб қолади.
Дилшод ва Обида Иброҳимни кузатиб, қайтиб кирадилар.

Дилшод. (ўз кўз ёшини атриб). Бас келин! Йиғини
бас қилинг!

Дилшод ва Обида Гулсумни олиб чиқиб кетадилар. Азиз-
бой киради. У қаттиқ ҳаяжонда.

Азизбой (ўйланиб). Инқилоб! Инқилоб!.. Ҳаби-
булло!

Ҳабибулло (кириб). Лаббай, хўжайин...

Азизбой. Тоҳирдан хабар бўлмадимми?
Ҳабибулло. Йўқ. Тоҳир ҳали келгани йўқ.

Рустам киради.

Рустам. Ҳабибулло, сиз ош ҳаракатини қилинг.

Ҳабибулло чиқади.

Дадажон, кеча сиз акамни кузатганда, янги режаларимизни унга айтиб қўймадингизми, ишқилиб?

Азизбой. Йўқ. Ҳар ишнинг ўз вақти бор.

Рустам. Хайрият.

Азизбой. Анча ташвишли кўринасан?

Рустам. Аллақандай, чалкаш тушлар кўриб чиқдим.

Азизбой. Тушинг яхшиликка кўринсин. *(Дуо қилади.)*

Рустам. Сезишимча, биз ўз ниятларимизни амалга оширишни жадаллаштиришимиз керак. Мен дўстларимни ҳузурингизга чақирдим. Яна бир керакли одамни ишимизга кўндириб қўйдим.

Азизбой. Қимни?

Рустам. Норхўжани.

Азизбой *(қаттиқ жаҳл билан)*. Норхўжани ишимизга аралаштириб нима қиласан, аҳмоқ!

Рустам. Секинроқ гапиринг, дада, Норхўжа ташқарида ўтирибди.

Азизбой. Лаънати Норхўжа!.. Ҳозир ҳайдаб чиқараман.

Рустам. Тўхтанг, дада. Қизишманг. Норхўжа сиз ҳайдаганингиз билан индамай чиқиб кетаверадиган одам эмас.

Азизбой. Ахир, Норхўжа машҳур босмачи-ку. Ҳар кунни қоронғи тушиши билан қирқ отлиқ қиморбозни етаклаб кетади-ю, чор атрофдаги қишлоқларни талаб қайтади. Буни ҳамма кўриб, билиб турибди.

Рустам. Лекин шаҳар ҳокими ҳам, губернатори ҳам Норхўжани турмага солишга қодир эмас. Чунки Норхўжа эшон боласи. Ўзи эшон. Норхўжа — алғовдалгов замон қаҳрамони. Биз бойваччалар бўлсак, милтиқ отишни энди ўрганяпмиз. Бизга Норхўжадек забардаст одамлар керак... Мен Норхўжани бу ерга чақирай. Сиз ҳам бир оғиз...

Азизбой. Йўқ.
Рустам. Дадажон, ахир...
Азизбой. Йўқ! Йўқ!

Ташқаридан Ёмпи жиннининг овози эшитилади.

Ёмпи жинни. Ҳақ дўст, ё олло! Садақа қил, болам. Ёмпига майда борми, халойиқ!
Азизбой. Ҳабибуллога айт. Ёмпи жиннини бу ёққа киргизсин.

Рустам кетади. Ёмпи киради. Қўлида тош.

Ёмпи жинни. Ёмпини майда қил, бой!
Азизбой. Хархашангни қўй. Гапир. Қандай хабар келтирдинг?
Ёмпи жинни. Петроградда инқилоб!
Азизбой. Биладан.
Ёмпи жинни. Тошкентда ҳам инқилоб!

Азизбой чўчиб кетади.

Тошкент банкасидаги пулларимиз куйди, бой. Солдатлар банкани ўраб олишбди. Ленин банкдаги пулларни халқники деб эълон этибди. У пуллар энди ағаларига қайтарилмас экан.

Азизбой. Бу адолатсизлик! Талончилик!.. Тўхта-тўхта, сенинг ҳам Тошкент банкасида пулинг бормиди? Ёмпи жинни. Бўлмасам-чи. Беш минг сўм! Беш минг тилло куйди, бой ота!

Азизбой (истеҳзо билан). Сен билан мен касбдош эканмиз-ку, Ёмпи жинни?

Ёмпи жинни. Энди нима қиламиз? Тадбирини айтинг, бой ота.

Тоҳир шошиб киради.

Тоҳир. Бой ота, станцияга поезд келиб одамлар тушди.

Азизбой. Аскарми?

Тоҳир. Йўқ, қуролланган одамлар.

Азизбой. Нима қилишяпти?

Тоҳир. Зудлик билан шаҳарга тарқалишяпти.

Азизбой. Қанақа одамлар экан?

Тоҳир. Ўзбеклар, қозоқлар, руслар, қирғизлар. Гапни пўскалласини айтганда, ҳаммаси менга ўхшаган йигитлар.

Ёмпинни. Тадбирни топинг, бой, тадбирни!

Азизбой. Тадбир!.. Тоҳир, Рустам акангни чақир.

Тоҳир чиқади.

Рустам (кириб). Чақирдингизми, дада?

Азизбой. Дўстларингни чақир! Одамларингни чақир!

Рустам. Норхўжани ҳам чақирайми?

Азизбой. Норхўжани ҳам чақир. Ҳаммани чақир! Тезроқ чақир!

Рустам кетади. Чироқ ўчиб-ёнганда биз Азизбой атрофида босмачилар ва бойваччалар йиғилганини кўрамиз.

Азизбой. Болаларим! Баҳодирларим! Петроградда, Тошкентда нима воқеалар бўлганини эшитгансизлар. Муқаддас соат келди! Туркистонга ўзимиз хўжайин бўладиган пайт етди!

Рустам. Буюк ишимизга раҳнамолик қилишга қодир кишилар Қўқонда шайланиб турибдилар.

Азизбой. Болаларим, ишни пухта қилинглар, олинглару, олдирманглар!

Норхўжа. Бизга қурол-аслаҳа керак, бой ота!

Азизбой. Қурол-аслаҳа?

Сейфни очиб, ундан олтин халтачаларни ва пулларини олиб, Норхўжанинг оёрига ташлайверади.

Мана — қурол! Мана — аслаҳа! Мана — қурол, аслаҳа! (Дугога қўл кўтаради.) Илоҳо омин, ғалаба бизга ёр бўлсин!

Ҳамма (қасамёд этгандек). Омин, оллоҳу акбар!

ИККИНЧИ ПАРДА

УЧИНЧИ КҮРНИШ

Парда очилмасдан илгари шаҳар учун бўлаётган қаттиқ жангнинг шовқин-сурони эшитилади. Шовқин аста-секин пасайиб, сукунат бошланади. Лирик музика парчаси эшитилар экан, парда очилади. Азизбойнинг ўша меҳмонхонаси. Бойнинг пўлат сандигини қўриқлаб ётган Тоҳир азонда ўрнини йиғиштирмоқда. Шарпа чиқармасликка тиришиб, Обида пайдо бўлади.

Обида. Тоҳиржон ака!

Тоҳир. Ким?

Обида. Мен.

Тоҳир. Обидахон, сизмисиз?

Обида. Анчадан бери кўринмадингиз?

Тоҳир. Юмуш кўп!.. Инқилоб!..

Обида. Мени сизга атаган совғаларим бор эди. Беролмай юрибман.

Тоҳир. Совға? Менга? Ҳазиллашманг!

Обида. Ҳазиллашаётганим йўқ. Гапимни чинлигига далилим бор. Мана далилим. *(Дўппи узатади.)*

Тоҳир. Мунча чиройлик. Раҳмат.

Обида. Ўзим тикканман.

Тоҳир. Шундай ҳунарингиз бор экан, билмай юрган эканмиз-да!

Обида. Мана яна битта далилим. *(Шоҳи белбоғ ту-тади.)*

Тоҳир *(белбоғни хурсанд кўздан кечиради)*. Ҳошиясида газал битилган шекилли? *(Белбоғга тикилган газални кўздан кечиради.)*

Обида *(ўқийди)*. «Сув келар ахта-ахта,
Сандигинг чинор тахта.
Сендан ўзгани десам,
Қон ютай лахта-лахта».

Тоҳир. Миннатдорман, Обидахон.

Обида. Бу алғов-далғов замон қачон тамом бўлади, Тоҳиржон ака?

Тоҳир. Бу уруш ҳали-берп тамом бўлмайдиганга ўхшайди. Лекин шу замонда ҳар ким ўз йўлини тез топиб олиши керак. Топиб олмаса, беҳуда ҳалок бўлади.

Обида. Сиз йўлингизни топиб олдингизми?

Тоҳир. Йўқ, бошим қотган. Олам кўзимга қоронғи.

Тунги кийимда Азизбой ва Дилшод пайдо бўладилар. Бой ўз хотинини эргаштириб, Тоҳир билан Обидани foш этишга келган. Улар бир муддат ёш ошиқ-маъшуқлардан яшириниб, уларнинг суҳбатларини эшитадилар.

Обида. Муҳаббатимиз нима бўлади энди, Тоҳиржон?

Тоҳир. Тақдирга тан берамиз.

Обида (*айғлайди*). Сиз яна тақдирни гапирасиз. Бундан чиқди, биз ҳеч қачон бирга бўлмас эканмиз-да?

Тоҳир. Тақдирга тан бермай иложимиз қанча. Ахир сиз, кимсан милёнчи Азизбойнинг қизисиз. Мен бўлсам... (*Уҳ тортиб жим қолади.*)

Биламан, бу дунёнинг ишлари шунақа: қовуннинг яхшисини ит ейди; от топади, эшак ейди; бу дунё кимга кенгу, кимга тор. (*Куйиниб*). Этигим оёғимни сиқиб турганида, дунёнинг кенглигидан менга нима фойда? Ахир...

Обида. Бас! Яна юрагимни эманг, Тоҳиржон ака!

Тоҳир. Мен Собирни топишим керак, у билан гаплашишим керак...

Азизбой (*ўртага тушади, Дилшодга*). Энди ишондингизми, бекам?

Ешлар қўрқиб қичқириб юборадилар.

Азизбой (*қочмоқчи бўлган Обидага*). Тўхта.

Обида тўхтайдн.

Дилшод (*Тоҳирга*). Бу нима қилганинг, гадо? Таги паст! Нонқўр! (*Обидага*.) Қиз бўлмай ўл, бу қандай шармандалик? Маҳалла-кўй эшитса, биз нима деган одам бўламиз, беҳаёллар! (*Қизини ура кетади.*) Улдираман, аҳмоқ! Гўрга тикаман!

Гулсум (*пайдо бўлади, Обидани мудофаа этмоқчи бўлади*). Қўйнинг, қўйнинг, нима қиляпсиз, ойи?

Шовқин билан чиқиб кетадилар. Дилшод ташқарида қизини уришни давом эттиради. Қизнинг доди эшитилади.

А з и з б о й (ташқарига). Бўлди, бас қилинглари!

У ёқда жанжал пасаяди.

Бу қанақа қилиқ бўлди, Тоҳир?

Тоҳир. Ўзим ҳам ҳайронман, бой ота.

А з и з б о й. Биладан. Айбни каттаси доимо қиз болада бўлади.

Тоҳир. Йўқ, бой ота. Айбни каттаси менда. Мен ўзим қизингизни яхши кўраман.

А з и з б о й (*дарғазаб*). Яхши кўраман?! (*Ўзини босиб олади.*) Ҳа, ҳар бир йиғит ҳам умрида бир мартаба ошиқ бўлиб олади. Аммо, Тоҳиржон, ҳар ким ўз кўрпасига қараб оёқ узатса...

Тоҳир (*бойнинг сўзини бўлади*). Биладан, бой ота: мени бирдан-бир айбим — камбағаллигим. Хотиржам бўлинг, мен қизингиздан албатта умидимни узаман.

А з и з б о й. Шу гапинг, тавба қилдим, деганинг-да, а, Тоҳиржон?

Тоҳир. Ҳай, бой ота. Иккинчи бу аҳмоқликни қилмайман.

А з и з б о й. Боракалло.

Маҳалла итларининг вовиллаши эшитилади. Ҳабибулло шошиб киради.

Ҳ а б и б у л л о. Бой ота, Норхўжа келди.

А з и з б о й. Норхўжа? (*Ичкаридагиларга.*) Бас қилинглари! Одам келди! (*Ҳабибуллога.*) Эшон кирсин.

Ҳ а б и б у л л о кетади, Норхўжа киради, орқасида бир неча босмачи.

Н о р х ў ж а. Ассалому алайкум, бой ота.

Сейфга назар ташлайди ва хотиржам бўлади.

А з и з б о й. Ваалайкум ассалом, эшон ҳазратлари! Қадамнингизга ҳасанот. Марҳамат! Илоҳо омин, қадам етди бало етмасин.

Ҳамма омин қилади.

Ҳабибулло, дастурхон!

Н о р х ў ж а. Овора бўлманг. Дастурхонингизга алоҳида келамиз. Вақтимиз зиқ.

Ҳаяжонда Йўлдош киради.

А з и з б о й. Мунча шошасиз, эшон?

Н о р х ў ж а. Шошилишим керак. Мен шаҳарни олишга олдим, аммо, бир ниятимга етолмадим, аттанг! Мен крепостни сувга бостириб, совет аскарларини тириклайин музлатмоқчи эдим. Анави, Собир командир, сиз боқиб катта қилган Собир, ниятимизни тушунди-ю, бизни ўққа тутди. Отряди қирилса ҳам, қизилларни крепостдан қочирди. Лекин ўзи шаҳардан чиқиб кетишга ҳали улгургани йўқ. Собир қўлимга тушса, икки оёғидан отнинг думига боглаб, бутун шаҳар кўчаларидан югуртирай!

А з и з б о й (мамнун). Файридинлар билан тил бириктирганларга муносиб жазо топибсиз, эшон!

Н о р х ў ж а. Биз доимо ҳурматли бойларимизга маъқул тушадиган иш қиламиз... Собирни қидириб мен ҳам шу томонга ўтган эдим, қарасам, дарвозангиз олдида турибман. Ҳолу аҳволингизни бир сўраб чиқай, деб кирдим, бой.

А з и з б о й. Раҳмат, эшон.

Н о р х ў ж а (узр оҳангида). Ҳовлингизни тинтув қилишга рухсат бергайсиз, бой жаноблари!

Йўлдош ташқарига отилади, аммо босмачи уни орқасига итариб ташлайди.

Ҳ а б и б у л л о (босмачига). Ҳей, отанг тенги одам-а!

А з и з б о й (ўйланиб тургандан кейин). Тинтув?

Н о р х ў ж а. Ҳа. Тинтув!

А з и з б о й (кўнишга мажбур бўлади). Майли, марҳамат!

Йўлдош қаттиқ ҳаяжонда.

Н о р х ў ж а. Раҳмат. (Босмачига.) Айт, бошлашин.

Босмачи қўл билан ташқарига имо қилади.

Бой жаноблари, пешиндан кейин шаҳар улуғларига аталган дастурхонимиз бор. Бизни қутламоқчи бўлганларга Ўрданинг эшиги очилди. Ташриф буюргайсиз.

А з и з б о й. Миннатдорман.

Н о р х ў ж а (*суҳбатни якунлаган оҳангда*). Қани, омин!..

Дуони тугатмасдан, гўё энди кўргандек, сейфга ишора қилади.

И-е, бой жаноблари, ана у нима? А-а, милёнчи Азизбойнинг машҳур пўлат сандиғи-ку. Қалитини беринг?

А з и з б о й (*чўчиб тушади, саросимада*). Қалити... Қалити ўғлим Рустамжонда эди.

Н о р х ў ж а (*истеҳзо билан*). Рустамжон бўлса узоқда. Биз бечоралар жон тикиб, қон тўкиб, шаҳар оламузу, сизнинг кичик ўғлингиз Рустамжон Қўқонда улуғлар билан мажлис қуриб, амал талашади. (*Босмачиларга*) Очинглар!

А з и з б о й. Эшон!

Босмачилар иккиланиб қоладилар.

Мен ўғлимга арз қиламан.

Н о р х ў ж а. Ислом лашқарида ўғлингиз киму, мен кимман — сиз буни билмас экансиз, бой! (*Босмачига*.) Оч!

Босмачи қўйнидан бир даста қалит чиқариб, сейфга яқинлашади. Тоҳир гавдаси билан сейфни тўсади.

Жонингдан тўйганмисан, аҳмоқ! (*Тўппончани яланғочлаб, Тоҳирни отмоқчи бўлади*.)

Пўлдош ўғлини ўз гавдаси билан тўсади.

И ў л д о ш. Улдирманг ўғлимни, эшон, ўлдирманг!

Н о р х ў ж а. Нарн тур, чол, бўлмаса сен ҳам ўласан! (*Иккаласини ҳам отиб ташлашга шайланади*.)

А з и з б о й. Бас қилинглар. Сизга пул, олтин-жавоҳир керакми, эшон? (*Қалитни чўнтагидан чиқариб, Норхўжанинг оёғи остига ташлайди*.) Олинг.

Ҳ а б и б у л л о (*ваҳимда*). Бой ота.

Азизбой унга «тек тур» ишорасини қилади. Норхўжа ердан қалитни олиб, босмачига отади. Босмачилар сейфнинг бойлигини хуржунга тиқиш билан машғул бўладилар. Норхўжа бойдан кўзини узмай, кузатиб туради. Бой изтиробда, янмо жим. Пўлдош Собирни бир чеккага тортади.

Йўлдош (*шивирлаб*). Сомонхонада Собир бекиниб ётибди. Нима қиламиз?

Тоҳир. Уни дарров қочиринг, дада.

Йўлдошни жўнатгандан кейин, босмачилар томонга отилади.

Ҳаммасини олаверасанларми, ноинсофлар?

Норхўжа (*Тоҳирга*). Бир гал ўлимдан қолдинг, энди кўзимга кўринма.

Азизбой. Қўявер, Тоҳиржон! (*Норхўжага*.) Шу ишингиз менга ҳурматсизлик бўлди, эшон. Ахир мен Рустамжоннинг отасиман. Улуғ ишларингизга фотиҳа берганларнинг бириман.

Норхўжа. Ислом лашкарининг харажатлари қанчалигини билганингизда эди, мендан ўпка қилмас эдингиз, бой.

Азизбой. Ислом лашкарининг харажатлари учун ўғлим Рустамжонга берган халта-халта олтинларим кифоя эмасми? Бу олтинларим ҳам ислом лашкари харажатларига кетса майли эди-я!

Норхўжа. Пичингни қўя турайлик шу топда, бой. Бир маротаба пўлат сандиғи бўшагани билан милёнчи Азизбой камбагал бўлиб қолар эдимми.

Босмачилар сейфни тамом бўшатадилар.

Қани кетдик!

Норхўжа ва босмачилар хурсанд чиқиб кетадилар.

Азизбой (*улар орқасидан сўкинади*). Имонсизлар!

Асабий у ёқдан-бу ёққа юриб, қаттиқ ўйланади. Ташқарида милтиқ овозлари, «ушла, ушла», «қочди!» деган қичқирдиқлар эшитилади.

Азизбой ваҳимада. Қўлида чинни коса Норхўжа киради.

Азизбой. Яна нима гап, эшон?

Босмачилар Йўлдошни олиб киради.

Норхўжа. Собир сизнинг уйингиздан топилди. Сомонхонангизда чинни косада палов еб ўтирган экан.

Азизбой. Тутилдимми?

Норхўжа. Қочди. Томма-том қочди. Аммо энди қочиб қутулолмайди... Бой, эсингизда бўлсин: ЧОИ отря-

дининг командири — коммунист Собир икки оёғи бир этикка тикилиб қолганида, сизнинг даргоҳингиздан паноҳ топди. (*Йўлдошни қамчилайди.*) Мана бу исқирт чол, сизнинг хизматкорингиз, Собирни қочирди. (*Босмачига.*) Олиб чиқинг!

Босмачилар Йўлдошни олиб кетмоқчи бўладилар.

Т о ҳ и р (*босмачиларга*). Отамга тегманглар! (*Азизбойга илтимос билан.*) Бой ота.

А з и з б о й. Эшон. Йўлдошни менга қолдилинг! Илтимос! Улуғларингиз билан мен ўзим гаплашаман.

Н о р х ў ж а (*жўнайди*). Хурматингиз, бой ота. Лекин мен бу хабарни улуғларга еткизаман, албатта. Тез-тез ўғлингиз Рустамжонни эсига солиб тураман, худо хоҳласа. (*Босмачиларга.*) Кетдик.

Босмачилар кетадилар. Дилшод пайдо бўлади. Унинг орқасидан Гулсум билан Обида чиқади.

Д и л ш о д (*сейфга қараб куйинади*). Қароқчи қароқчилигини қилибди-да, дадаси!

А з и з б о й. «Урганган кўнгил, ўртанса қўймас». Тоҳиржон, кўк отни мин-да, дарҳол Рустамжон акангни олдига уч. Бу ерда бўлган воқеаларни унга айт. Чорасини кўрсин. Отангни тақдири энди Рустамжон акангни қўлида.

Т о ҳ и р (*кета бошлайди*). Хўп бўлади.

Й ў л д о ш. Кетма, болам, кетма!

Т о ҳ и р. Мен тез қайтаман. (*Кетади.*)

Й ў л д о ш. Тоҳир, болагинам!

А з и з б о й. Унингни ўчир, аблаҳ! (*Чинни косани қўлига олади.*) Мен шўрва ичадиган чинни қандай қилиб сомонхонага кириб қолди?

Й ў л д о ш. Сиздан қолган кечаги ошни Собирга олиб кириб берган эдим. Қорним жуда оч, деган эди шўрлик.

А з и з б о й. Бундан чиқди, гуноҳингга иқрорсан, нон-кўр!

Й ў л д о ш. Собирни бекитганим нега гуноҳ бўлади? Қўз ўнгимда ўсиб, ўз ўғлимдай бўлиб қолган мўмин-қобил болани каллакесар Норхўжага тутиб бериб, мен имонимни ютибманми? Бир камбағалга мен қайишмасам ким қайишади? Йўқ, мен гуноҳ қилмадим. Мен савоб иш қилдим!

А з и з б о й. Шундай дегин! Ҳабибулло, эшитдингми?
Олиб чиқиб, эллик қамчи ур!

Й ў л д о ш. Йўқ, бой. Сиз энди мени уролмайсиз! Ме-
ни ҳимоячим бор!

А з и з б о й. Собирни сен билан биргалашиб бекитган
ҳимоячинг энди йўқ. Тоҳир энди босмачи, советнинг душ-
мани. У бизга хизмат қилса, уни совет ўлдиради. Бизга
хизмат қилишни истамаса, ўғлим ўлдиради. Ўғлинг бор-
са келмасга кетди. Жаҳаннамга кетди, сотқин!

Й ў л д о ш. Шунчалик маккормисан, падарингга минг
лаънат, бой!

А з и з б о й. Ҳабибулло, олиб чиқ!

Ҳ а б и б у л л о (*кечиришни сўраб*). Бой ота, балки...

Бой юзини тескари буради.

Й ў л д о ш (*Ҳабибуллога*). Юр, болам, юр. (*Чиқади.*)

Ҳ а б и б у л л о (*яна илтимос қилиб*). Бой ота.

А з и з б о й (*қатъий*). Ур!

Ҳ а б и б у л л о чиқади.

А з и з б о й. Бекам, сафар тайёргарлигини кўринг.

Д и л ш о д. Қанақа сафар?

А з и з б о й. Бир вақт Ҳабибулло «хўжайини, кўп бой-
лар Қашқарга қочяпти. Биз ҳам Қашқарга кетайлик»,
деган эди. Мен бу маслаҳатнинг қадрига энди етдим.
Тиллаларимиз, бола-чақамиз бало-қазодан пари турсин.
Замон тинчигандан кейин олиб келармиз. Худога шукур,
Қашқарда қадрдонларимиз озмунча эмас. Сизлар Ҳаби-
булло билан Қашқарга жўнайсизлар. Тоҳир билан мен
бу ерда бўламиз.

Обида йиғлайди.

Унингни ўчир, миясини сган жинни! Мен бу ерда қола-
ман. Ҳа, биз курашни давом эттирамиз.

Д и л ш о д. Қашқар сафарини яхши ўйлабсиз. Замон
жудаям бузилди. Одамлар тез айнияти. Кечаги чоракор,
бугун қарабсизки, тамом бошқа одам.

А з и з б о й. Мана Йўлдош, бугунги кунгача хизма-
тингни қилган одам, энди хиёнат қилди. Заводга борсам
кеча таъзимдан бош кўтармаган қора ишчи бугун менга
кўзини пахтасини чиқариб қарайди. Кеча мен уларга нон

берадиган, ош берадиган отахон эдим. Бугун етти ёт бегона бўлдим-қолдим.

Дилшод. Улар энди ҳақини таниб қолишган эмиш!

Гулсум. Мен Қашқарга бормайман, дада.

Дилшод. Нега бормайсиз, келин?

Гулсум. Кеча Иброҳимжондан хат олган эдим.

Дилшод. Хат?

Азизбой. Ўғлимиз соғ-саломат эканми, ишқилиб? Уқинг-чи хатни!

Гулсум (*енги ичидан хатни олиб ўқийди*). «Падари бузрукворимизга ва волидаи меҳрибонимизга етиб маълум бўлғайки, мен ғариб ва мусофир ўғлингиз Иброҳимжон Тошкент шаҳрида соғу саломат истиқомат этмоқдаман. Гулсумой, сизга ҳам алоҳида...» Бу ёғи менга тегишли... (*Иккинчи бетдан ўқийди*). «Падари бузрукворим, сўзларимга яхши қулоқ солинг, чунки мен сизга ҳаётимда бўлган жуда катта воқеани айтиб бермоқчиман. Дадажон, шу ўтган муддатда мен кўп жойларда бўлдим, ўзингизга ваъда қилганимдек, воқеалар гирдобада юриб, сиёсий аҳвол билан яхши танишдим. Мен билдимки, ҳамма жойда совет ҳокимияти ўтказаетган тadbирлар кўпчиликка манзур тушмоқда. Фарғонада шу кунларда бўлиб турган қон тўкиш ҳам узоққа чўзилмаса керак. У ерда ҳам халқнинг кўзи очилиши билан совет ҳокимияти адолат мужассами экани ҳаммага аён бўлиб қолса керак...»

Азизбой. Тўхта, келин (*Ўйланиб қолади*). Уқил!

Гулсум (*хатни ўқишни давом эттиради*). «Билмадим, менинг ана шундай ўйларим сабаб бўлдими ёки тошкентлик дўстларимнинг таъсири ўтдими, ишқилиб, мен совет ҳукумати хизматига кирдим».

Азизбой (*қулоқларига ишонмай*). Нима?! Нима?!

Гулсум. «Хуллас, мен совет ҳукумати хизматига кирдим. Мана бир ойдирки, мен Тошкентнинг Бешоғоч даҳасида қуролланган халқ тўдасининг бошлиғиман... Дадажон, биламан, бу ишим сизга ёқмас, аммо дийдор кўришганимизда...»

Азизбой. Тўхта, келин? (*Ўйланиб қолади*.)

Дилшод. Вой, Иброҳимжон, нима қилиб қўйдинг!

Азизбой. Нега хафа бўласиз, бекам?

Дилшод. Ахир, катта ўғлингизни Тошкентда бундай ишлар қилиб юрганини эшитса, бу ерда кичик ўғлингизни ҳоли не кечади?

А з и з б о й. Кичик ўғлингиз қувонади, жуда хурсанд бўлади. Боракалло, Иброҳимжон! Ақлингга қойилман! Менинг доно ўғлим советни сир-асрорини билиб, уни ичидан бузишга қарор қилибди. Дарҳақиқат, «Ичидан бузилмагунча қўшин енгилмас». Ҳа, бунга қувониш керак, бекам!

Г у л с у м. Дада, агар воқеа сиз айтганча бўлса, мен бу хатни сизга кеча кўрсатган бўлар эдим. Иброҳимжон совет томонига астойдил ўтган.

А з и з б о й. Йўқ, келин! Мен ўғлимга нима ёмонлик қилибманки, у менга хиёнат қилсин! Ёмонлигим ўғлимни милёнларимга меросхўр қилганимми? Совет ўз банкасининг ихтиёрини ўғлимга бериб қўйибдимики, у мени милёнларимдан воз кечсин. Йўқ, ўғлимни Совет томонига ўтганига ишонмайман! Ишонмай...

Шубҳага тушиб, ваҳимада сўзи бўлиниб, жим қолади.

Д и л ш о д (*Бойнинг шубҳасини тушуниб*). Уйимизни файзи кетди, бой!

ТҲРТИНЧИ ҚҲРИНИШ

Азизбойнинг ўша меҳмонхонаси. Уртада Азизбой касал ётибди. Унинг бошида Обида ўтирибди. Бир чеккада дастурхон устида — Гентелло, Дилшод ва Гулсум. Тушки овқат ейилмоқда.

Гентелло (*ҳикоясини давом эттиради*). Сиз яхши биласизки, мен полякман. Мен халқимизнинг озодлиги учун курашганларга хайрихоҳлик кўрсатгани туфайли Туркистонда сургун этилган бир офицернинг оиласида туғилиб ўсдим. Мен сизнинг халқингизни севиб қолдим. Унинг ўтмишдаги улўф маданияти қошида бош эгдим, унинг бугунги онгига нур киргизишни ўзимни бурчим деб ҳисобладим. Энди инқилоб менинг юртимни ҳам чоризм зулмидан озод этди. Энди мен ҳам ўз юртимга қайтиш орзусидаман. (*Гулсумга.*) Шунинг учун менинг сиздан катта илтимосим бор. (*Қалин дафтарни Гулсумга топширади.*) Ушбу дафтарни мендан қабул қилиб олсангиз. Вақти-вақти билан давомини ёзинг. Муттасил ёзинг. Энди бу дафтарни сиздан бошқа ҳеч ким ёзолмайди.

Г у л с у м. Ишончингиз учун раҳмат.

Гентелло. Мен шу кунларда юртимга жўнайман.

Обида. Дадамнинг касалини энди ким тузатади?

Гентелло. Дадангизни дори-дармон тузата олмайди. Замон тинчимагунча, дадангиз тузалмайди.

Азизбой (босинқираб, довдираб гапиради). Иброҳим, болам!..

Гентелло бойнинг бошига совуқ латта босади. Бой кўзини очади.

Гентелло. Тинчланинг, бой, тинчланинг. Ҳар нарсага куйверманг.

Азизбой. Куймасдан не иложим бор, дўхтир? Хотиним қанча тилло билан Қашқарга кетиб, қуруқ қўл билан қайтар деб ким ўйлабди? Ҳабибуллодан хиёнат чиқшини ким хаёлига келтирибди? Менга жуда жабр бўлди, жабр!

Гентелло. Сизга тинчлик керак, тинчлик, бой... Жигарингизнинг жиндек шишганини эътиборга олмасак, соғлигингиз умуман ёмон эмас.

Азизбой. Ҳамма дардим жигарда-да, дўхтир... Замон! Замон! Фалакнинг гардиши тескари айланяпти. Нега фалакнинг гардиши тескари айланяпти? Чунки зўравон йўқ. Қамчисидан қон томадиган зўравон йўқ. Одам ҳайвон, одам зўравондан қўрқади. Зўравонни ҳурмат қилади. Зўравонга чўқинади.

Гентелло. Одам ҳайвонликдан қутулиш учун, зўравонларга қарши бош кўтарди. Энди у зўравонларга бас келишга қанча кўп ўрганса, шунча тез ҳақиқий инсон бўлади.

Азизбой. Йўқ, дўхтир, зўравон керак, зўравон! Биз галаба қилмагунимизча урушамиз!

Дилшод. Дадаси, уруш ҳаммани жонига тегди. Юрт хароб бўляпти. Етим-есир кўпайяпти. Оломонни газаби ортяпти. Оломонни газаби — даҳшатли олов экан!

Азизбой. Ваҳима қилманг!

Дилшод. Ваҳима эмас. Мана, оломон Қўқондаги суянган тоғларингизни қулатибди-ку.

Азизбой. Лекин уруш ҳали тугагани йўқ. Биз олишамиз, муроду мақсадимизга етамиз.

Дилшод. Сиз оталар олишиб мурод-мақсадларингизга етгунча биз оналар адо бўламиз. Нон пишгунча кулча куйди. Энди билсам, уйимизнинг ҳар бурчагида хиёнат бекиниб ётар экан. Омадингиз кетди, бой. Йиғиштиринг дўконингизни! Эсингизни борида этагингизни ёпинг!

А з и з б о й. Йўқ, биз совет билан ҳеч қачон келиша олмаймиз. У мени молу дунёмнигина эмас, фарзандларимни ҳам тортиб оляпти. Совет юртимизга қадам босмаса, Собир уйимиздан кетармиди? Ҳабибулло хиёнат қилармиди? Қизимиз гадога кўнгил кўярмиди?

Д и л ш о д. Бас, бўлди! Бу гапларни эшитишга энди тоқат йўқ. Эскини эплагунча, эсинг кетади, деганлар. Мен Қашқардан қайтдим, ўғлим Иброҳимжонни олдига кетишга қарор қилдим. Мен чарчадим, бой, чарчадим! Сиз бу ерда қолиб, ямоқчилигингизни қилаверинг, мен ўғлимни олдига кетаман. Мен бугуноқ Тошкентга жўнайман.

Урнидан туриб, ичкарига равона бўлади.

А з и з б о й. Сабр қилинг, бекам (*Дилшод тўхтади.*) Дўхтир, қани ўқи. Тошкентдан келган хатни ўқи.

Гулсум билан Обида киради.

Д и л ш о д. Даромадингиз жуда совуқ. Тошкентдан бирор ёмон хабар борми?

Бой жавоб бермайди ва ҳамон иккиланиб турган доктордан илтимос қилади.

А з и з б о й. Ўқи, дўхтир.

Гентелло (*чўнтагидан кичик мактуб олиб, ўқийди*). «Қўмондонлик чуқур таъзия билан билдирадими, сизнинг ўглингиз, қизил командир Иброҳимжон Азизов Тошкент атрофида, Равот қишлоғида, Фарғона водийсидан қочиб ўтган босмачилар билан ғолибона жангда...»

Д и л ш о д (*докторнинг сўзини бўлади*). Дод! Уғлимдан жудо қилган замонадан дод!

Тик қолади. Обида унинг этагига ёпишиб йиғлайди.

А з и з б о й. Ҳа, ўғлимни замона ўлдирди, совет ўлдирди!

Гулсум (*докторнинг қўлидан хатни олади. Қўларига ишонмай, уни ўқиб чиқади*). Йўқ, лада! Иброҳимжонни совет ўлдирмади, сиз ўлдирдингиз, сизнинг молу мулкка ҳирсингиз ўлдирди... Мен энди бу даргоҳда қолмайман. Бу даргоҳ менга ҳаром!.. Мен Иброҳимжон

танлаган йўлдан бораман. Шаҳримизда етимхона очилибди. Мен муаллималик қиламан, етим болаларни тарбиялайман... Хайр! (*Таъзим қилади ва чиқади.*)

Тик турган Дилшод чурқ этмай, ҳушсизланиб йиқилади.

О б и д а (*қаттиқ ваҳимада қичқиради*). Ойижон!

Естиққа бош қўя бошлаган Азизбой бошини кўтариб, ваҳима билақ Дилшод томонга тикилади.

БЕШИНЧИ ҚҶРИНИШ

Азизбой меҳмонхонасида қўрбошилар кенгаши. Қасал Азизбой ўрнида ўтирибди. Н о р х ў ж а д а н бошқа ҳамма ўтирибди.

А з и з б о й (*кенгашни давом эттириб*). Фрунзени олдига бир тап, бир бош бўлиб кетиб, жанжал билан қайтибсизлар. Нима гап?

Р у с т а м. Жанжалдан худо сақласин, дада!

Ҳ а с а н. Жанжал эмас, ростдан ҳам Тоҳиржон ҳеч нарса тушунмабди.

М у р о д а л и. Ҳа, Тоҳиржоннинг боши айланиб қопти.

А з и з б о й. Тоҳиржон, сен ҳали, Фрунзенинг гапида жон бор, дединг. Бу нима деганинг?

Т о ҳ и р. Йигитларим менга берадиган саволни Фрунзе ҳам бизга берди, бой ота.

А з и з б о й. Қанақа савол?

Т о ҳ и р. Агар бу урушда биз ютмай, сизлар ютсанглар, нима қилмоқчисизлар, деб сўради Фрунзе. Йигитларим ҳам доимо шунини суриштириб, бошимни қотиришади.

К е к с а қ ў р б о ш и. Чайналган эски гап.

Т о ҳ и р. Лекин сизлар чайналишиб-чайналишиб, бу саволга дурустроқ жавоб беролмадинглар-ку!

Н о р х ў ж а. Иаҳотки, шу саволга сизлар дурустроқ жавоб беролмадинглар, қўрбошилар? Хайф сизларга-ей!

Ҳ а с а н. Бу саволга Рустамжон яхши жавоб берди.

Р у с т а м. Сен тушунмабсан, Тоҳиржон.

А з и з б о й. Сен нима дединг, ўглим?

Р у с т а м (*Тоҳирга*). Мамлакатимизга ўзимиз хўжайин бўламиз, мусулмонобод қиламиз, дедим-ку, Тоҳиржон!

А з и з б о й. Бу гапни нимасенга тушунмадинг?

Тоҳир. Биз мусулмонободга рози эмасмиз-да.

Рустам. Нега?

Тоҳир. Мусулмонободни нима эканини биз биламиз, бугун ҳам эшитдик. Мусулмонободда ҳеч қачон камбағалнинг нони бутун, битта тўни иккита бўлмас экан.

Норхўжа. Камбағалга иккита тўнни нима кераги бор?

• Тоҳир. Ҳа, барака топинг, эшон! Ана энди дилингиздаги гапингиз тилингизга чиқди. Сизларга қўйиб берсак, яккачопон яккачопонлигича қолаверади-ю, бойларни давлатига давлат қўшилаверади.

Рустам. Сизларга қўйиб берсак, деганинг нимаси, нодон?

Норхўжа. Мақсадинг нима? Мақсадинг? Бизлардан ажралиб, Фрунзегга қўшилмоқчимисан? (*Орага маузерни қўйиб, пўписа қилади.*) Гапир!

Тоҳир (*у ҳам маузерни орага қўяди*). . Эшон, сиз мени ўлдиролмайсиз. Мени ўлдирсангиз, йигитларим сизни тилка-пора қилиб ташлайди-ку!

Ҳасан. Ҳадеб катта кетаверма, Тоҳир! Қуръонни ўйиб, қасам ичгансан.

Муродали. Бу билан нима демоқчисан?

Тоҳир (*ўрнидан беихтиёр туриб кетади*). Демоқчи-манки, сизлар мени ўлдирсаларинг, йигитларим ҳам сизларни ташлаб кетади.

Норхўжа (*газабда*). Бой ота ўтирганда, сен нега ўрнингдан турдинг, беодоб?

Тоҳир. Нега сен ўзинг боядан бери тикка турибсан?

Норхўжа. Буни гапини қарангга, бой ота!.. Айтмадимми, қўрбошилар, бу гадо гердайнб кетди.

Тоҳир. Йўқ. Мен гердайганим йўқ. Мен қаддимни кўтариб олдим, холос. Энди эгилмайман, букилмайман. Билиб қўйинглар, қўрбошилар.

Норхўжа. Утир, бебош!

Тоҳир. Аввал ўзинг ўтир!

Норхўжа газаб билан Тоҳирга тикилиб, тик қолади. Қалтис ва ўнгайсиз сукунат.

Лзизбой (*яраштириш оҳангида*). Эшон, ўтиринг.

Эшон ҳамон тик туради.

Илтмос қиламан, ўтиринг.

Норхўжа истар-истамас ўтиради. Тоҳир Азизбойнинг илтимосини кутмай ўтиради.

Рустам. Тоҳиржон, бу сафар авзойнинг жуда бошқача. Сен Фрунзенинг ваъдаларига учибсан шекилли?

Кекса қўрбоши. Ҳа, энди Фрунзе ҳам одамни гангитиб қўядиган ваъдалар берди-да.

Азизбой. Қанақа ваъдалар?

Рустам. Пуч ваъдалар.

Азизбой (*асабий*). Биз ҳам билсак бўладими?

Кекса қўрбоши. Уғлингиз сизни ранжитмоқчи эмас. Мен айта қолай, бой. «Биз халққа тинчлик, зулмдан озодлик, ишчига завод, деҳқонга ер-сув берамиз», деди Фрунзе. «Хўш, сизлар нима берасизлар!»— деб сўраб қолди.

Азизбой. Ҳалитдан большавой менинг ер-сувимга ҳам хўжайинлик қиляпти, денг?

Ҳасан. Бунақа ваъдаларга учиш, хомкаллалик!

Муродали. Нафсиламр гапни айтганда, Фрунзенинг ҳамма ваъдаларига ишонаману, аммо агар биз таслим бўлсак...

Азизбой. Тўхтаг, қўрбоши... Фрунзе таслим бўлишни таклиф этиптими?

Рустам. Таслим бўлишни қатъий талаб қиляпти.

Муродали. Муддат беряпти.

Азизбой. Тавба!

Ҳасан. Фрунзе, Норхўжа қўрбошини тутиб беришни ҳам талаб қиляпти.

Норхўжа. Фрунзе нима учун мен билан учрашишни истамасди, десам, нияти бузуқ экан-да! Бечора билмайдик, Норхўжага худони ўзи бас келмаса, бандаси бас келолмайди.

Кекса қўрбоши. Фрунзенинг ҳамма ваъдаларига ишонаману, бизни тирик қолдиришига ишонмайман.

Азизбой. Бунақа ваъдалар ҳам бўлди, денг?

Муродали. Ваъдаларнинг каттақони шу-да, бой.

Кекса қўрбоши. Тоҳиржон, бошинг айланмасин, ақлу ҳушингни йнг, Фрунзенинг ваъдаларига учма. Сен билан биз босмачи деб ном чиқариб, халта кўчага кириб қолганмиз. Ё ешгамиз, ё ўламиз!

Ҳасан. Ҳа, кемага тушганинг — жонинг бир.

Муродали. Подадан ажралганини бўри ер.

Рустам. Тоҳиржон, биз қизил аскарларнинг қанча-

сини қонини тўкканимиздан кейин Фрунзе бизни тирик қолдиришига ишонасанми?

Тоҳир ҳайрон, жим.

Кекса қўрбоши. Энди пешонамизга ёзилганини кўраверамиз-да, иним Тоҳиржон.

Тоҳир тундлик билан ерга қараб ўтираверадн. Рустам унинг бу аҳволига эътибор этади.

Рустам (*тантанавор*). Ҳурматли қўрбошилар. Мен энди сизларни жуда муҳим ва қувончли бир воқеадан хабардор қилишим керак.

Ҳамманинг диққати Рустамда.

Бизнинг ҳарбий ишларимизда раҳбарлик қилиш учун Туркиядан Анварпошша келган. (*Тоҳирнинг олдига келади*). Энди ғалабамиз таъмин этилган, Тоҳиржон!

Тоҳирга бу сўзлар ҳам таъсир этмайди. У ҳамон ўйчан ўтирибди.

Кекса қўрбоши. Тарозунинг бир палласида — Анварпошию, яна бир палласида — Фрунзе. Ажаб ҳангома! Азизбой (*асабийлашиб*). Қизиқ гапларни гапирасиз-а, қўрбоши!

Рустам (*кекса қўрбошига асабий*). Бизнинг ғалаба қилишимизга шубҳангиз борми, қўрбоши?

Кекса қўрбоши. Шубҳам йўғ-а! Лекин нафсам-бир гапни айтганда, Рустамжон, сиз билан биз озчилик-миз, Тоҳиржонга ўхшаганлар бўлса — кўпчилик. Тоҳиржонга ўхшаганлар тарозунинг қайси палласига ўтса, шу палла босади.

Ҳамма Тоҳирга тикилади. Тоҳир ҳамон ерга қараб, жим ўтиради.

Азизбой. Рустамжон, меҳмонларни дастурхонга таклиф эт.

Рустам. Марҳамат, қўрбошилар.

Азизбой (*қўрбошиларга*). Қолган гапларни дастурхон устида гаплашаверамиз. Тоҳиржон, сен ўтира тур.

Қўрбошилар чиқади.

Рустамжон, сен синглингни чақир.
Р у с т а м. Обидахон!

О б и д а киради.

А з и з б о й. Кел, қизим, мундоғ ўтир. Тоҳиржон, сен ҳали қўрбошилар олдида камбағалман, деб ўксиндинг. Сени қизимга кўнглинг борлиги менга маълум. Мен сени бой қилиб қўяй. Сени ўзимга куёв қиламан. Нима дейсан, Рустамжон?

Р у с т а м (*ўйлашиб, бойнинг ниятига тушунади*). Ота ҳукми, худо ҳукми.

А з и з б о й (*Обидага*). Онангни йили ўтгандан кейин катта тўй қилиб бераман. Рустам, юр, меҳмонларни олдида чиқайлик.

Б о й Р у с т а м билан чиқади. Обида кўзларига ишонмайди.

О б и д а. Тоҳиржон ака, сизмисиз?

Т о ҳ и р. Менман, Обидахон. Қашқардан қайтибсиз-да?

О б и д а. Ҳа, Қашқардан қайтганимизга анча бўлди. Бизни Қашқарга жўнаб кетишимиз жуда қийин, қайтишимиз жуда осон бўлди. Қашқарни энди елкамизнинг чуқури кўрсин. Қашқар бизга жуда қимматга тушди. Биз чегарадаги бир қишлоққа етдигу, уч кун турдик. Кейин Ҳабибулло: «Сизлар шу ерда тура турасизлар, мен Қашқарга тушиб, тиллоларимизни банкага жойлаштириб, қайтиб сизларни олиб кетаман», деб жўнаб кетди. Шу бўйи қайтиб келмади. Биз алданганимизни тушундик. Аммо умидимизни узолмадик. Ҳабибулло бола-чақасини биз билан қолдириб кетган эди. Ақалли бола-чақаси учун Қашқардан қайтар, деб кутдик. Лекин, Ҳабибулло қайтмади.

Т о ҳ и р. Ҳабибулло чегарадан ўтолмай қўлга тушган бўлса-чи?

О б и д а. Йўқ, марҳума ойим яхши суриштирган эдилар. Ҳабибуллони одамлар Қашқар бозорларида катта савдо-сотик устида кўрибдилар.

Т о ҳ и р. Ҳабибулло! Отамнинг қотили! Сизгаям жуда ҳам жабр бўпти.

О б и д а. Ҳа, мен ҳам аввал тоза йиғладиму, кейин худога шукур дедим. Худога шукур, биз ҳам камбағал бўлдик, Тоҳиржон ака!

Тоҳир аввал Обидага қўшилиб кулади. Кейин белбоғни эслаб, белидан ечиб олади ва унга қараб, ҳошияга ёзилган ғазални эслайди.

Тоҳир. Сув келар ахта-ахта,
Сандигинг чинор тахта.
Сендан ўзгани десам,
Қон ютай лахта-лахта.

Обидахон, мени ҳамон севасизми?

Обида бош силкиб, тасдиқ этади.

Менга ишонасизми?

Обида яна тасдиқ этади.

Кетамиз бу ердан, Собирни олдига борамиз. Мен Собир билан гаплашдим... Мен отангизнинг ғаразини ҳам тушундим... Мен шу вақтгача ғафлат уйқусида эканман. Мен тўғри йўлни тополмай, адашган эканман. Ноинсофлар адаштирган экан мени. Энди мен адашганлар учун ўч олишим керак, ноинсофларни уруғини қуритишим керак. Кетайлик бу ердан, Обидахон!

Обида. Дадам-чи? Дадамни ташлаб кетаверамизми?

Тоҳир. Биз кетсак, дадангизни ҳам кўзи очилади.

Обида. (қувониб). Ҳа. Дадам совет билан ярашади.

Тоҳир. Қўрбошиларни ҳам яраштиради.

Обида. Дадам билан биз ҳали соғ-саломат кўришамиз.

Тоҳир. Албатта.

Обида. Кетдик.

Шарпа чиқармасликка тиришиб, чиқиб кетадилар. Рустам пайдо бўлади. Тоҳир билан Обиданинг йўқлигидан ҳайрон.

Рустам (чақиради). Обидахон! Тоҳир! (Жавоб кутади. Жавоб йўқ.) Дада!

Азизбой ҳаяжонланиб киради.

Азизбой. Нима гап? Нега қичқирасан?

Рустам. Куёвингиз билан Обида ғойиб бўлибди.

Азизбой (шубҳага тушади, аммо шубҳасини улоқ-

тириб ташлайди). Улар қаёққа ғойиб бўлар эди? Бошқа хонага чиқишгандир. Қара!

Рустам шошиб чиқиб кетади. Бой ўйланиб ўтириб қолади. Салтанат киради.

Салтанат. Ассалому алайкум, бой ота.

Азизбой. А-а, Салтанат. Ваалайкум ассалом. Кел, Салтанат, кел.

Салтанат. Сизни кўрай, ҳолингизни сўрай, деб келиб эдим. Хайрият, анча тузалиб қолибсиз. Хуш қолинг. *(Кета бошлайди. Уни остонада бойнинг овози тўхтатади.)*

Азизбой. Тўхта, Салтанат, бу ёққа кел. Тирикчилигинг қалай, қариндош? Гапир.

Салтанат. Ҳол сўраганингиз учун раҳмат. Тирикчилигим юрт қатори ўтиб турибди. Эримни босмачилар қизил аскарларга нон ёпиб бергани учун ўлдиргандан бери тандир менга қолди. Нон ёпаман, бозорда сотаман, кепagini бола-чақам билан ейман.

Азизбой. Ҳа, мусибату йўқчилик кирмаган битта ҳам хонадон қолмади.

Салтанат. Мен ҳаммадан ҳам сизга ачинаман. Сиз ким эдингизу, ким бўлиб қолдингиз? Аммо сиз ҳали кўп иш қиласиз. Сичқоннинг тириги-ю, арслоннинг ўлиги!

Азизбой. Ҳамма мендан юз ўгирганда сени мендан ихлосинг қайтмабди. Раҳмат!

Салтанат. Аммо сиз замоннинг зайлига қараб иш қилмаяпсиз.

Азизбой *(алам билан)*. Шу замонда меннинг белимни букди, Салтанат!

Салтанат. Сиз ҳали қаддингизни кўтариб оласиз. Совет ҳукуматига сиздақа уддабурон одамлар керак бўлади.

Азизбой. Тўхта, Салтанат, тўхта! Сен совет билан, шўро билан ярашинг, демоқчимсан?

Салтанат. Ярашинг. Ярашсангиз ўзингизга фойда. Юртни тинчитаман деб, совет бугун тавба қилганларнинг ҳамма гуноҳидан кечяпти. Сиз ҳам тавба қилнинг. Эртага совет тўнини тескари кийиб олса, ҳолингиз бундан ҳам хароб бўлади.

Азизбой. Йўқ. Йўқ. Биз ярашмаймиз.

Салтанат *(йиғлаб)*. Ўзингиз учун ярашмасангиз, мен учун ярашинг. Сизни шу аҳволда кўрганимдан ўл-

ганим афзал. Мен сизни ҳамон яхши кўраман. Гапларимни ўйлаб кўринг. *(Чиқади.)*

А з и з б о й. Бечора Салтанат. Бебаҳо Салтанат!

Р у с т а м *(шошиб киради)*. Дада, кувингиз билан қизингиз қочипти. Тоҳир йигитларини Фрунзе олдига олиб кетипти.

А з и з б о й *(кутилмаган хабар уни лол этади. У бир зум жим қолади)*. Мен ана шунисидан қўрққан эдим. Тамом! Биз енгилдик!

Р у с т а м. Йўқ, дада, йўқ! Биз яна урушамиз. Мен қўрбошиларни огоҳлантирай. *(Шошиб чиқади.)*

А з и з б о й *(чуқур ўйга ботади)*. Тоҳир ҳам кетди... Собир кетди. Иброҳим кетди, Йўлдош хиёнат қилди, Ҳабибулло мени хонавайрон этди. Келиним кетди. Қизим ҳам кетди... Ҳамма мени ташлаб кетди. Нега? *(Ўйланиб туриб.)* Ленин! Ленин!.. Менинг бошимга шундай савдолар тушишини сен қаердан билдинг? Хонадонимдаги ҳар бир мусулмоннинг кўнглидаги гапни сен қаердан топдинг? Ленин! Пулинг йўқ, молу мулкнинг йўқ, аскаринг йўқ, сен қандай қилиб биз милёнчилардан устун келдинг?.. Менга сени кўриш муяссар бўлармикин, Ленин?

Р у с т а м киради.

Р у с т а м. Қочайлик, дада. Вақт ганимат.

А з и з б о й. Мен юртимни ташлаб ҳеч қаёққа кетмайман. Қўрбошиларга айт, таслим бўлишсин. Беҳуда қон тўкилмасин.

Рустам ўрнидан жилмайди.

Ундай бўлса, мен ўзим қўрбошиларга айтаман. *(Ўрнидан туради.)*

Р у с т а м *(беихтиёр тўппонча чиқариб, ўқталади)*. Йўқ, дада, сиз биз билан бирга кетасиз.

Узоқда отишув бошланади.

Ана, Фрунзе берган муддат тамом бўлди! Биз кечикдик! *(Тўппонча яланғочлаганча жанг учун ташқарига отилади.)* Жанг қиламиз, дада, жанг!

А з и з б о й чиқади.

Ташқарида қаттиқ жанг бошланади. Анча давом этган жанг пайтида шифтдаги электр чироқ бир ёниб, бир ўчиб туради. Шошиб, хуржун кўтариб Рустам киради. Отаси ётган ўринни улоқтириб ташлаб, унинг тагидаги ўрани очади ва у ерга бекитилган олтинларни хуржунга солиб олиб чиқиб кетади. Қаттиқ «ура» садоларидан кейин, жанг узоқлашади. Саҳнада жимлик ҳукмрон. Азизбой киради. Кўзлари тартибсиз сочилиб ётган ўринга тушади. Ўрinning очилганини кўриб, даҳшатга тушади.

А з и з б о й (ақлдан озаётган ҳолатда). Рустам. Аблаҳ Рустам! Бу ерга олтин яширганимни фақат сен билар эдинг... Мен ёссиқ кўйнимда заҳарли плон асраган эканман!.. Мен энди камбағалман! Мен — гадоман, гадо!.. Эй худо, гуноҳларим шумчалик каттамикки, сен мени ўз ўғлимнинг қўли билан бўғизлайсан. Негга сен анави иблис Рустамни тирик қолдирасану, мени ўлдирасан. Адолатнинг қани, адолатинг! (*Сукунат. Кўзига Акбар кўринади.*) Ймоми Акбар, яхши келдинг. Мени кечир, ака! Рози бўл!

Акбар бош қимирлатиб, розилик билдиради.

Жанозамни ўзинг ўқи.

Акбар яна розилик билдиради.

Миннатдорман!

Акбар ғойиб бўлади, Азизбой ўлади.

Сукупат. Саҳнанинг ичкарасида уч киши кўринади. Булар—қамалдан чиқиб кетолмаган Норхўжа ва босмачилар бўлиб, шарпа чиқармай аста-секин чекинадилар. Икки босмачи йиқилади, ўриндан турмайди. Норхўжа ўзи ёлғиз қолади. Унинг қўлида маузер.

Т о ҳ и р (пайдо бўлиб). Қўлингин кўтар, Норхўжа!
Н о р х ў ж а (Тоҳирни ўлдирмоқчи бўлади, алмо маузерда йўқ йўқ). Тамом! (*Кўйнидаги олтинларини иргитиб ташлайди. Қўл кўтаради, кейин авансценага келади. Сўнг охири сўзини айтади.*) Халойиқ, биз ўлимга ҳукм қилдик. Сизлар «буни адолатни тантанаси деяписизлар. Биз ҳозир шу қаро ер бағрига кирамиз. Ҳамма гуноҳларимиз учуш шу жазо кифоя. Энди сизлардан бир илтимос, биз ҳам худо олдига ёруғ юз билан борайлик, гуноҳлари-

мизни кечиринг! Мусулмонлар, бизлар учун бир омин денглар! Оми...

Халқ жим. Умидсизланиб бош солинтиради, жим қолади. Тез чиқиб кетади. Тоҳир, Собир ва яна бир қизил командир саҳнага чиқадилар.

С о б и р (*Азизбой жасадига қараб мурожаат этади*).
Дада.

Жавоб йўқ. Собир ўгай отаси бошида бир зум бош эгиб қолади. Кейин қад кўтаради. «Яша, Шўро!» қўшиғи янграйди. Уч командир авансенада узоқ истиқболга тантанавор тикилиб қоладилар.

1977—1979